

ANDRZEJ HRABIEC*

URBANISTYCZNE KRYTERIA OCENY PROJEKTÓW REWITALIZACJI, CZYLI INTERPRETACJE I NADINTERPRETACJE REALNYCH PRZESTRZENI SEMIOTYCZNYCH

URBAN PLANNING CRITERIA OF THE REVITALIZATION PROJECTS' ASSESSMENT – INTERPRETATION AND OVERINTERPRETATION OF THE REAL SEMIOTIC SPACES

Streszczenie

Autor w artykule stara się obronić tezę, że nie wszystkie projekty urbanistyczne przestrzeni publicznych są projektami rewitalizacji. Autor stara się zdefiniować, co to jest projekt rewitalizacji i jakie powinien zawierać elementy, aby można za taki go uważać. W drugiej części artykułu autor przedstawia na wybranych przykładach metody oceny projektów urbanistycznych i kryteria, jakim są one poddawane. W ostatniej części autor pragnie zwrócić uwagę na efekty rewolucji informatycznej i nowych technologii, które wkraczają w znaczny sposób w przestrzenie miast, wymuszając istotne zmiany podejścia do projektowania przestrzeni przepływu, indywidualizując ją i tworząc całkowicie nowatorskie elementy wyposażenia miejskich przestrzeni.

Słowa kluczowe: programy rewitalizacji, projekty rewitalizacji, kryteria oceny

Abstract

The author in the paper tries to defend the argument that not all town-planning-projects of public spaces are revitalization projects. The author try to define, what the revitalization project is and which elements should contract, to really interpret it as a revitalization projects. In the second part of the article the author presents the appreciable method on chosen examples of Town – planning – projects and criteria which are subjected. In the last part author try to advert on the informatics and new technologies revolution results which has significantly influent into cities spaces, extorting essential changes in scientific treatment of planning the flow area, make it more individualize, and creating completely innovative the municipal spaces elements.

Keywords: regeneration programs, revitalization projects, evaluation criteria

* Dr inż. Andrzej Hrabiec, Instytut Projektowania Miast i Regionów, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

W bogatej literaturze dotyczącej rewitalizacji przeważa literatura dotycząca procesów rewitalizacji. Literatura ta tworzona jest w dużej części nie przez architektów czy urbanistów i pomija główny temat tej konferencji – projekty rewitalizacji. W Uszczegółowieniu Małopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2007–2013 znajduje się dokładnie opisana metodologia tworzenia programu rewitalizacji miast Małopolski i nie ma ani jednego słowa o tym, jakie powinny być projekty rewitalizacji przestrzeni publicznych, na które przecież aplikowane były pieniądze. W jednej z pierwszych w Polsce książek dotyczących rewitalizacji *Strategie rewitalizacji przestrzeni śródmiejskich*¹ Zbigniewa K. Zuziaka poruszono m.in. problemy kompozycyjne projektów rewitalizacji na tle tworzenia procesu rewitalizacji krakowskiego Kazimierza, pisząc: „Szkielet kompozycyjny planu jest tu jednocześnie osnową dla działań uznanych za priorytetowe. Oznacza to, że ważniejsze przestrzenie publiczne i obiekty – o szczególnych walorach kulturowych – i zarazem kompozycyjnych – powiązано głównymi ciągami tak, że spinają one miejsca (obszary uznane za kluczowe w procesie rewitalizacji)”². Jednak projekty rewitalizacji tych przestrzeni powstały dopiero po przeszło 30 latach w wyniku konkursów SARP i żaden do tej pory nie został zrealizowany³.

W książce *Rewitalizacja miejskich obszarów zdegradowanych*⁴ M. Kopeć zebrał 27 definicji procesów rewitalizacji i żadnej projektów. Czy jest to jest jeszcze jeden dowód na to, że coraz częściej zaczęto używać wymienne dwóch pojęć projekt urbanistyczny – projekt rewitalizacji. Należy postawić trzy pytania:

1. Jakie są wymogi rewitalizacji, jakie aspekty przestrzenne pozwalają ją ożywić?
2. Czy faktycznie tak jest, że każdy projekt urbanistyczny spełnia wymogi rewitalizacji?
3. Jak można sformułować definicję projektu rewitalizacji?

Przyjęto, że wszystkie przestrzenie publiczne są równocześnie przestrzeniami semiotycznymi⁵. Wprowadzenie w projekcie takich elementów wyposażenia, ukształtowania posadzki i powiązania jej ze ścianami tworzącymi wnętrze przestrzeni publicznej zmieniają ją w sferach:

- kompozycyjnej;
- funkcjonalnej;
- estetycznej.

W tym wypadku możemy mówić, że dokonano rewitalizacji danej przestrzeni, gdyż zmienia się ona pod względem semiotycznym, inaczej ją zaczynamy

postrzegać, rozumieć, używać i zapamiętywać. Jeśli projekt rewitalizacji przewiduje jedynie poprawę stanu technicznego (głównie posadzki) danej przestrzeni, wówczas, mamy do czynienia jedynie z regeneracją danej przestrzeni⁶. W wielu przypadkach tak zregenerowana przestrzeń pozwala na czasową rewitalizację, kiedy wprowadza się w nią elementy czasowo zmieniające jej semiotyczne znaczenie, nie zmienia to jednak tego, że sama przestrzeń jest jedynie poprawiona technicznie. Dobrym przykładem może być Mały Rynek w Krakowie, który pomimo wprowadzenia (martwej) fontanny nie zmienił swojego znaczenia semiotycznego i zaczyna ożywać w chwilach dziania się akcji artystycznych czy festynów (il. 1).

Kiedy wprowadza się w przestrzeń regenerowaną elementy tymczasowe zmieniające ją fizycznie, ale też semiotycznie, jak na przykład w przypadku festynów, wystaw, występów, procesji religijnych czy akcji artystycznych możemy mówić o czasowej rewitalizacji⁷.

Jeśli dotychczasowe przemyślenia są słuszne, wydaje się prawdziwe, aby zdefiniować projekty rewitalizacji – jako te realizacyjne projekty urbanistyczne przestrzeni publicznych, które zmieniają ich znaczenie semiotyczne w rozumieniu użytkowników, czyli zwiększają możliwość relacji zachodzących pomiędzy przestrzenią a jej potencjalnym konsumentem. Oznacza to zmianę relacji, jakie zachodzą pomiędzy przestrzenią podlegającą rewitalizacji a jej użytkownikami.

Rewitalizacja – regeneracja – rewitalizacja czasowa Jeśli tak postawioną hipotezę uznamy za prawdziwą pojawiają się następujące pytania: Jak możemy analizować (oceniać) projekty rewitalizacji? Czy tak samo, jak projekty urbanistyczne? Wydaje się, że najlepszym sposobem oceny przestrzeni ożywianych jest metoda przedstawiona w książce *The public Chance*⁸, w której poszczególne projekty zostały *rozbite* (rozwarstwione) według jednego schematu na elementy składowe: ożywiające (tworzące aktywność – *activities*), miejsca pobytu (*rooms*), szlaki marszruty (*routes*), budynki (*buildings*), roślinność (*vegetation*), wodę (*water*). Analiza tak rozwarstwionych głównych elementów projektów pozwala na łatwiejszą analizę ilościową i jakościową kompozycji i funkcji projektu, dając równocześnie jednoznaczna odpowiedź przez istnienie (lub nie) elementów ożywiających (*activities*), czy jest to projekt rewitalizacji, czy tylko projekt urbanistyczny danej przestrzeni (il. 2).

Czy tylko, tak można analizować i kategoryzować przestrzenie rewitalizowane? Jeśli przyjęto, że

II. 1. Mały Rynek w Krakowie w trakcie trwania Instalacji Artystycznej Powiązania w ramach projektu Twarze Małopolski. XIII Dni Dziedzictwa Kulturowego, 7–15 maja 2011 (fot. A. Hrabiec)

III.1. Small Market Square in Krakow during the installation of Artistic Relationship Faces project Malopolska. XIII Days of Cultural Heritage, 7–15 May 2011 (photo by A. Hrabiec)

dla projektów rewitalizacji najistotniejsze jest wprowadzanie w tę przestrzeń elementów aktywizujących czy możemy stworzyć ich kategoryzację, biorąc pod uwagę relacje, jakie zachodzą pomiędzy użytkownikami a daną przestrzenią? Jakie specyficzne relacje możemy wyodrębnić, które są czymś więcej niż przemierzanie, przemieszczanie się, przyswajanie, zapoznawanie się z przestrzenią, czyli codzienne życie, użytkowanie przestrzeni miasta.

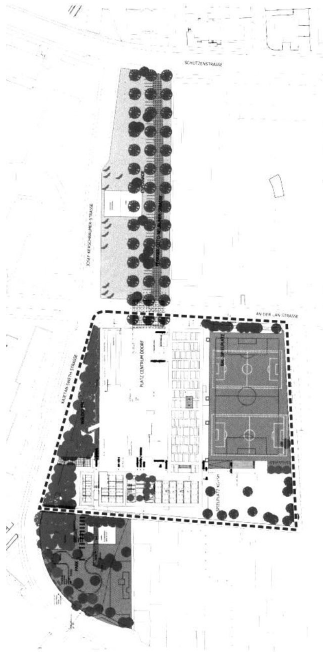
Najczęściej możemy opisać realizacje projektów rewitalizacji, które można nazwać **rewitalizacją znaczeniową** (historyczno-narodowo-religijną). Pierwszym w Krakowie takim projektem można uznać przebudowę Placu Bohaterów Getta, które do niedawna było parkingiem z dworcem przesiadkowym autobusów podmiejskich, a obecnie stało się specyficznym w swoim rodzaju placem-pomnikiem, przestrzenią *ukrzesłowaną*, w ten sposób składającą hołd tym, którzy stąd zostali wywiezieni do Obozu Zagłady w Oświęcimiu⁹.

Realizacja osiowego założenia placu *Salvadora Dalego* w centrum Madrytu z halą sportową zamykającą jedną z osi kompozycyjnych założenia jest ciekawym przykładem oddania hołdu artyście. Spacerując tym placem, można zapoznać się z jego twórczością, oglądając usytuowane w posadzce płyty odlane w brązie, a przedstawiające szkice i impresje S. Dalego. Pomnik drzewa oliwnego autor-

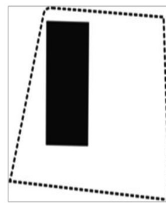
stwa Franciszka Torresa podświetlony ledami oraz „*pas płaskorzeźb w posadzce daje nową geometrię rynku i nowy wizualny urok miejsca*”¹⁰. Również wprowadzenie w przestrzeń placu pozornie chaotycznie porzucanych trapezów stanowiących przestrzenne trawniki, fontanny będące równocześnie siedziskami stanowi nowum dla tego miejsca i komponuje przestrzeń wypoczynku.

Trzecim przykładem wartym omówienia jest rewitalizacja skweru u wylotu ulicy Retoryka przy ulicy J. Piłsudskiego, który z zielonego (niewątpliwie zaniedbanego, skweru wypoczynkowego stał się wybrukowanym placikiem z pomnikiem marszałka i czwórki jego żołnierzy. Nie dyskutując nad stroną estetyczną¹¹ obiektu i nie rozważając sprawy plagiatu, która tak rozgorzała po jego odsłonięciu. Istotne jest to, że odebrano kolejny zielony, rekreacyjny skwer, zawłaszczając go pojedynczej idei, która powoduje jedynie aktywizację miejsca kilka dni w roku.

Inną kategorią projektów rewitalizacji jest rewitalizacja dydaktyczno-informująca. Dobrym przykładem (i najprawdopodobniej pierwszym w Krakowie) była rewitalizacja Plant, w które wprowadzono przebieg murów obronnych i tablice omawiające miejsca bram i baszt. Jeszcze lepszym przykładem jest rewitalizacja placu Matejki, w ramach której wprowadzono obok placu rekreacyjnego elementy małej architektury pozwalające na zapoznanie się

Rozwarstwienie projektu ze względu na istotne warstwy projektu

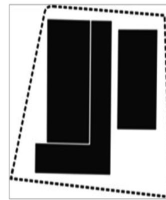
Mała architektura

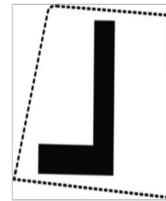
Ciągi piesze

Roślinność

Aktywności

Otoczające budynki

II.2. O – Dorf Square, Innsbruck, jeden z przedstawionych projektów w książce: *The Public Chance* Aurora Fernandez Per, Javiera Arpa, Victoria-Gasteiz, 2008

III.2. O – Dorf Square, Innsbruck, one of the projects in the book: *The Public Chance* Aurora Fernandez Per, Javier Arpa, Victoria-Gasteiz, 2008

II. 3. Plac Bohaterów Getta, *ukrzestowiona przestrzeń* (fot. A. Hrabiec)

III. 3. Ghetto Heroes Square, *Chair space* (photo by A. Hrabiec)

II. 4. Plac przed Pałacem Wielopolskich został wyposażony w makietę wyburzonego kościoła Wszystkich Świętych, dzięki czemu można zapoznać się z jego historycznym charakterem (fot. A. Hrabiec)

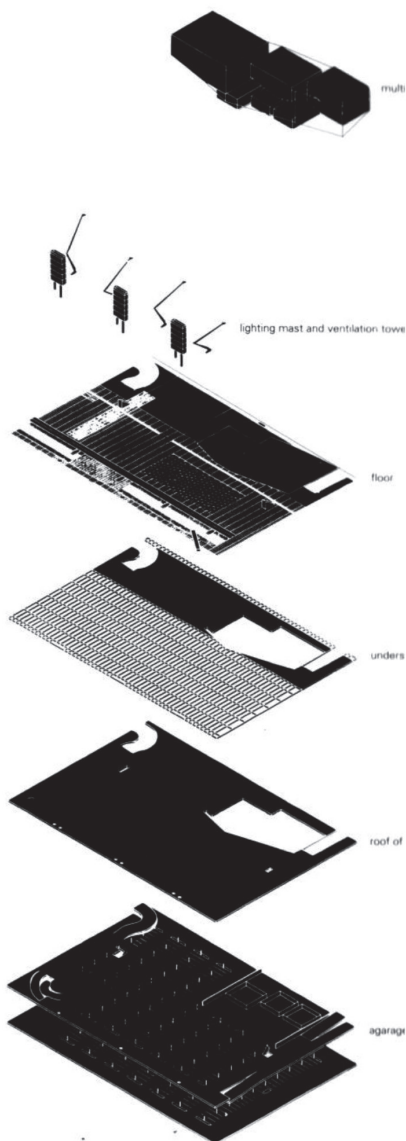
III. 4. Square in front of the Palace Hall was demolished with a model of the Church of All Saints, so you can familiarize yourself with its historic character (photo by A. Hrabiec)

- II. 5. W każdym miejscu, gdzie wprowadzono podobne rozwiązania techniczne, czy jest to Plac Szczepański w Krakowie, plac Miroroir d'Eau w Bordo¹³, centrum Frederiksbergu¹⁴ czy też rewitalizowane nadbrzeże w Norresundby¹⁵, T-Mobile City w Bonn¹⁶ czy w końcu Water Culture Plaza w Dujiangyan¹⁷ w Chinach reakcje dzieci są zawsze takie same (fot. A. Hrabiec)
- III. 5. In each place, where a similar technology, or is it Szczepanski Square in Krakow, Children Miroroir d'Eau in Bordo, Frederiksberg center or revitalized waterfront in Norresundby, T-Mobile City of Bonn, and at the end of Water Culture Plaza Dujiangyan in China, reactions of children are completely the same (photo by A. Hrabiec)

- II. 6. Wizualizacja projektu, który otrzymał I nagrodę na Międzynarodowym Konkursie na Rewitalizację Placu de la Encarnacion w Sewilii w 2004 r. oraz zdjęcie z realizacji tego projektu z wiosny 2012 r. Foto dzięki członkom zespołu autorskiego J. MAYER H.
- III. 6. Visualization of the project, which received first prize at the International Competition for the Revitalisation Place de la Encarnacion in Seville in 2004, and a photo of this project from the spring of this year. Photo by the author's team members J. MAYER H.

II. 7. Centralny plac Rotterdamu, *Balet dźwigów* (fot. za: Uje Lee *Urban Facilities*, oraz rozwarstwienie projektu na warstwy wynikające z poziomu terenu. Seul 2008, s. 104-107²⁰)

III. 7. The central square of Rotterdam, *Ballet cranes* (photo by: Dressage Lee *Urban Facilities*, and dissection of the project on the layer under the ground level. Seul, 2008, p. 104-107)

z tą przestrzenią: w postaci makiety i tekstów w języku polskim, angielskim i alfabecie brajla, co jest niezwykle ważne, dla osób niedowidzących. Dzięki takiemu elementowi przestrzeni tego placu stała się odmieniona znaczeniowo dla każdego użytkownika, nie tylko czytelniejsza (również dla turystów) podniesiona o świadomość jego przeszłości.

Wprowadzanie elementów wody w przestrzenie rewitalizowane istotnie zmienia sposób ich użytkowania, szczególnie w przypadku dysz umieszczonych w posadzkach. Rewitalizację tego typu można określić jako rewitalizację rekreacyjną. Rewitalizacja placu Szczepańskiego jest dobrym tego przykładem, zmieniła ona całkowicie sposób jego użytko-

wania i relacji jakie zachodzą między tą przestrzenią a użytkownikami¹². Plac ten obecnie jest w okresie letnim obleganym miejscem wypoczynku i zabawy ludzi młodych i dzieci.

Specyfiką rewitalizacji w Hiszpanii są projekty, które oddziałują nie tylko płaszczyzną i elementami wyposażenia, ale również działają w trzecim wymiarze, tworząc przestrzenne rzeźby, w które wchodzi użytkownicy. Tego typu rewitalizację proponuję nazwać rewitalizacją 3D. Przykładami tego typu działań projektowych może być Parque De Diagonal Mar Park w Barcelonie¹⁸. Prawdopodobnie najważniejszym jest projekt rewitalizacji Metropolitanego Parasola placu de la Encarnacion w Sewilii, który wprowadza w przestrzeń publiczną obiekt stanowiący zadaszenie dla imprez masowych, a zarazem pozwala na spacer ścieżką widokową umieszczoną ponad dachami otaczających budynków, dając możliwość podziwiania panoramy miasta.

Jeszcze w innym kierunku poszedł projekt rewitalizacji głównego placu Rotterdamu–Schouwburgplein, którego pierzejami są dworzec centralny, teatr miejski i kompleks sal koncertowych (stąd w literaturze spotyka się nazwa tego projektu jako rewitalizacja placu teatralnego). W przestrzeń tę wprowadzono trzy dźwigi (stąd czasem plac określany jest jako plac baletu dźwigów) pomalowane w kontrastujący czerwony kolor, ale najistotniejsze jest to, że każdy może zmieniać jego kształt za pomocą prostej w obsłudze tablicy. Szczególnie ciekawie wygląda to w nocy, gdyż na końcu wysięgnika każdego dźwigu umieszczony jest reflektor pozwalający na oświetlenie poszczególnych fragmentów placu. Rewitalizacja tego typu pozwala na kształtowanie przestrzeni publicznej przez samych użytkowników, a więc dochodzi tu indywidualizacji przestrzeni (czasowej, ale jednak)¹⁹.

Jednak wydaje się, że rewolucyjne zmiany w podejściu do projektowania przestrzeni zaczęły się w 2003 roku wraz z projektem Green Green Screen ciągu pieszego w Tokio²¹, który to projekt prawdopodobnie pierwszy wprowadził pionowe ogrody i ekrany dotykowe umożliwiające zdobywanie informacji dotyczących otaczających ciąg sklepów. Postępująca rewolucja informatyczna prowadzi do niespotykanych konsekwencji w przestrzeniach publicznych miast. Dana Cuff pisze: „Miasta przyszłości będą przesycone techniką informatyczną umożliwiającą jeszcze sprawniejszą wymianę informacji i dającą nowe możliwości interpretacji. Początek tej transformacji już obserwujemy, a w przyszłości „Internet przedmiotów” sprawi, że będziemy przeszukiwali nasze otoczenie tak, jak dziś penetrujemy Sieć.

W dalszej perspektywie możliwości „inteligentniejszego” miasta mogłyby pomóc nam w radzeniu sobie z wieloma aspektami codziennego życia²². Ale to jest już współczesność: Już w 2007 r. podczas nowojorskiego Tygodnia Mody na ulicach miasta zainstalowane zostały interaktywne witryny sklepowe²³, „które potrafią nie tylko reagować na przemieszczanie się osób, ale również wchodzić z nimi w interakcje. Co więcej Brytyjczycy pracują nad technologią RFID (komunikacja radiowa służąca do wymiany danych między urządzeniami w niewielkiej odległości), która pozwala na pobieranie danych typu: imię, wiek, płeć, zwyczaje zakupowe z telefonu komórkowego lub karty kredytowej i stworzyć reklamę zgodną z profilem psychologicznym danej osoby i kupić te rzeczy w sklepach bezobsługowych, czynnych całą dobę, a sprzedającym są udoskonalone ekrany dotykowe. Co, za tym idzie już niedługo inwigilacja personalna może osiągnąć niespotykany dotychczas poziom, przy równoczesnej konieczności korzystania z tych udogodnień, jeśli będzie chciało się korzystać z dostępu do przywilejów cyfrowego miasta²⁴, które w dodatku będzie zarządzane w czasie rzeczywistym²⁵. Tak dalece idące zmiany technologiczne wymuszają zmiany rozumienia przestrzeni miejskich, jak również podejścia do projektowania urbanistycznego, a tym bardziej rewitalizacji przestrzeni publicznych”.

Wnioski

- Nie wszystkie projekty urbanistyczne zwane projektami rewitalizacji są, w świetle teorii urbanistycznej, projektami rewitalizacji.
- Można uznać część, z tych projektów jedynie za projekty regeneracji technicznej.
- Niektóre z przestrzeni publicznych zregenerowanych, podlegają czasowej rewitalizacji, głównie dzięki działaniom artystycznym.

Przypisy

¹ Z.K. Zuziak, *Strategie rewitalizacji przestrzeni śródmiejskich*, Wyd. PK, Kraków 1998.

² *Ibidem*, s. 123.

³ Co nie przekreśliło sukcesu samego programu rewitalizacji Kazimierza, więc może projekty rewitalizacji są niepotrzebne?

⁴ M. Kopeć, *Rewitalizacja miejskich obszarów zdegradowanych*, Monografie prawnicze, Warszawa 2010.

- ⁵ W znaczeniu, jakie opisuje: Z. Zuziak, *Przestrzeń, miejsce, przestrzeń społeczna – rozważania nad naturą pojęć*, s. 8-22, a także Yi-Fu Tuan, K. Lynch, C. Alexander.
- ⁶ W odróżnieniu od literatury anglojęzycznej tematu, która te dwa pojęcia używa wymiennie, uważam, że w języku polskim istnieje wyraźne rozróżnienie pojęciowe pomiędzy rewitalizacją/ożywieniem, a jedynie regeneracją, czyli doprowadzeniem do poprawności stanu, w tym przypadku technicznego.
- ⁷ Zawłaszczanie przestrzeni miasta jest ciekawym problemem socjologicznym, wywołującym interesujące interakcje artystyczne.
- ⁸ F. Per, J. Arpa, *The Public Chance* Aurora Victoria, Gasteiz 2008.
- ⁹ Obecnie nie widzi się tu już młodzieży, która kiedyś grała tu w piłkę nożną pomiędzy parkującymi autami. Atmosfera przestrzeni – miejsca stała się zbyt poważna, by rozpraszać ją zabawami.
- ¹⁰ U. Lee, *Urban Facilities*, Seoul 2008, s. 8.
- ¹¹ Osobiście uważam, że dyskusje o estetyce w dniu obecnym jest niestosowna, w epoce braku wzorców czy dominujących kierunków w sztuce.
- ¹² W ciągu 200 lat plac ten zmienił kilkakrotnie znaczenie swojego istnienia: od placu będącego otoczeniem kościoła św. Szczepana, po jego wyburzeniu stał się placem targowym, głównie warzywnym, zaś po II wojnie światowej przez ponad 50 lat parkingiem.
- ¹³ Meto J. Vroon *On Site*. Landscape Architecture Europe, Basel, 2009, s. 40-43.
- ¹⁴ *op. cit.*, s. 78-83.
- ¹⁵ *op. cit.*, s. 140-143.
- ¹⁶ J.A. Fillanery, K.M. Smith, *Urban Landscape Design*, Boston 2008, s. 90-93.
- ¹⁷ *op. cit.*, s. 36-43.
- ¹⁸ M. Kim, *New Environment & Landscape*, Seul 2008, s. 118-125.
- ¹⁹ W pewnym sensie na podobnej zasadzie zrealizowano przestrzeń miejską w Charlotte w północnej Karolinie, z tym tylko, że kilkunasto metrowa głowa zaprojektowana przez czeskiego rzeźbiarza Dawida Czernego, połączona jest na kilkanaście pasów poziomych, które mogą się obracać na pionowej osi i ich ustawienie zależy humoru autora, który codziennie rano przez Internet je ustawia.
- ²⁰ L.S. Gaventa, *New Public Spaces*, London 2006, s. 18-23.
- ²¹ *Ibidem*, s. 172-175.
- ²² D. Cuff, dyrektor city LAB, profesor architektury i urbanistyki na Uniwersytecie California w Los Angeles, [w:] *Scientific American*, 10/2011, s. 77.
- ²³ N. Hatałska, *Raport z teraźniejszości*, [w:] *Cywilizacja 2.0 Świat po rewolucji informatycznej, Niezbędnik Inteligenta, Polityka*, 8/2011, s. 53-56.
- ²⁴ Przywileje te pozwolą również na zapewnienie bezpieczeństwa w dobie terroryzmu, osoby wyłączające się z systemu będą stanowić oczywiste zagrożenie do wszechobecnej cyber-strefy miejskiej. Ponownie powstanie, jak w średniowieczu fosa, tyle że niewidzialna, wirtualna, otaczająca miasto, która będzie bronić przestrzenie publiczne przed nieprzeźroczystymi, czyli podejrzany osobnikami. Czy to społeczeństwo będzie szczęśliwe? to ciekawe pytanie do socjologów miasta.
- ²⁵ E. Bendyk, *Moloch miejski*, *op. cit.*, s. 47-50.

Literatura

- [1] Kopeć M., *Rewitalizacja miejskich obszarów zdegradowanych*, Monografie prawnicze, Warszawa 2010.
- [2] Lee U., *Urban Facilities*, Seul 2008.
- [3] Per F., Arpa J., *The Public Chance*, Aurora Victoria-Gasteiz 2008.
- [4] Vroon M.J., *On Site. Landscape Architecture Europe*, Basel 2009.
- [5] Zuziak Z.K., *Strategie rewitalizacji przestrzeni śródmiejskich*, Wyd. PK, Kraków 1998.